

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

موضوع پایان نامه:

حسن و قبح عقلی از دیدگاه اصولیون شیعه و پیامدهای حقوق بشری آن

استاد راهنما:

دکتر سید محمد قاری سید فاطمی

استاد مشاور:

دکتر محمد محمدی گرگانی

نگارش:

احمد تقی زاده

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد حقوق بشر

سال تحصیلی: ۹۰-۹۱

«در علوم انسانی، برخلاف هندسه اقلیدسی، ممکن است
خط مستقیم، طولانی‌ترین و پرپیچ و خم‌ترین خطوط بین
دو نقطه باشد؛ در صورتی که در هندسه اقلیدسی، خط
مستقیم میان دو نقطه، کوتاه‌ترین خطوط است».

به نقل از: محمدتقی جعفری، حقوق جهانی بشر ص ۲۹۹

تقدیم بہ:

آنان کہ بہ حق، بر این باورند کہ عقل در سپر عظیم حقوق بشروفقہ اسلامی،

نقشی بس والا و شرک ایفامی کند۔

باتقدیر و تشکر از استاد عزیز دکتر سید محمد قاری سید فاطمی که بی‌شک، راهنمایی‌های ارزشمند ایشان سهمی بزرگ در به‌مبار نمودن این مسیر طولانی داشته است.

و باتقدیر و تشکر از استاد گرامی دکتر محمد محمدی کرگانی که بدون تردید مشاوره‌های سودمند ایشان راهگشای نگارش این مجموعه بوده است.

و باتقدیر و سپاس ویژه از همسر عزیز و مهربانم که علاوه بر همراهی و هدلی با اینجانب در طول نگارش پایان‌نامه حاضر، زحمت طاقت‌فرسای حروف‌چینی و صفحه‌آرایی آن را نیز بر عهده داشته است.

فهرست اجمالی

۱	چکیده.....
۲	مقدمه.....
۱۰	بخش اول: تحلیل مفهومی و سیر تحول تاریخی حسن و قبح عقلی.....
۱۱	فصل اول: تحلیل مفهومی حسن و قبح عقلی.....
۱۱	گفتار اول: حسن و قبح.....
۲۰	گفتار دوم: ذاتی و عقلی بودن حسن و قبح.....
۴۳	گفتار سوم: دلیل عقلی.....
۵۵	گفتار چهارم: سنخ قضایای حسن و قبح.....
۷۷	گفتار پنجم: دو قاعده پیرامون حسن و قبح.....
۱۱۲	فصل دوم: تاریخچه حسن و قبح.....
۱۱۲	گفتار اول: تاریخچه حسن و قبح در یونان باستان.....
۱۲۷	گفتار دوم: تاریخچه حسن و قبح در کلام اسلامی.....
۱۳۶	گفتار سوم: تاریخچه حسن و قبح در اصول فقه.....
۱۶۸	بخش دوم: آرای فقهی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی و پیامدهای حقوق بشری آن..
۱۶۹	فصل اول: آرای فقهی منکرین حسن و قبح عقلی در حوزه مباحث حقوق بشر.....
۱۷۲	گفتار اول: حقوق زن.....
۱۸۷	گفتار دوم: حقوق اقلیت‌ها.....
۱۹۵	فصل دوم: آرای فقهی قائلین به حسن و قبح عقلی در حوزه مباحث حقوق بشر.....
۱۹۵	گفتار اول: حقوق زن.....
۲۲۹	گفتار دوم: حقوق اقلیت‌ها.....
۲۵۵	فصل سوم: بررسی آرای فقهی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی از منظر حقوق بشری.....
۲۵۵	گفتار اول: حقوق زن.....
۲۷۵	گفتار دوم: حقوق اقلیت‌ها.....
۲۸۵	نتیجه‌گیری.....
۲۹۲	منابع و مأخذ.....

فهرست تفصیلی

۱	چکیده.....
۲	مقدمه.....
۲	تبیین موضوع.....
۴	سؤال تحقیق.....
۴	فرضیه تحقیق.....
۴	پیشینه تحقیق.....
۷	سازماندهی تحقیق.....
۱۰	بخش اول: تحلیل مفهومی و سیر تحول تاریخی حسن و قبح عقلی.....
۱۱	فصل اول: تحلیل مفهومی حسن و قبح عقلی.....
۱۱	گفتار اول: حسن و قبح.....
۱۱	مبحث اول: حسن و قبح به معنای کمال و نقص.....
۱۳	مبحث دوم: حسن و قبح به معنای سازگاری و ناسازگاری با طبع.....
۱۴	مبحث سوم: حسن و قبح به معنای استحقاق مدح و استحقاق ذم.....
۱۵	مبحث چهارم: حسن و قبح به معنای سازگاری و ناسازگاری با غرض.....
۱۷	مبحث پنجم: حسن و قبح به معنای سازگاری و ناسازگاری با قوه عاقله.....
۱۸	مبحث ششم: حسن و قبح به معنای سازگاری و ناسازگاری با کمال مطلوب.....
۲۰	گفتار دوم: ذاتی و عقلی بودن حسن و قبح.....
۲۱	مبحث اول: ذاتی بودن حسن و قبح.....
۲۱	۱. معانی واژه «ذاتی».....
۲۱	۱-۱- ذاتی باب ایساغوجی.....
۲۲	۱-۲- ذاتی باب برهان.....
۲۳	۱-۳- ذاتی در برابر شایع.....
۲۳	۱-۴- ذاتی در برابر اتفافی.....
۲۳	۱-۵- ذاتی به معنای عقلی.....
۲۴	۱-۶- ذاتی مقابل شرعی.....
۲۴	۱-۷- ذاتی مقابل الهی.....
۲۴	۱-۸- ذاتی به معنای مساوقت حُسن با وجود و قبح با عدم.....
۲۵	۱-۹- ذاتی به معنای مشابه ذاتی باب برهان.....
۲۵	۱-۱۰- ذاتی به معنای عَرَض ذاتی.....
۲۶	۲. نقد و بررسی نظریه‌های ارائه شده.....
۲۶	۲-۱- ذاتی باب ایساغوجی.....

۲۶	۲-۲- ذاتی باب برهان.....
۳۰	۳-۲- ذاتی به معنای عقلی.....
۳۰	۴-۲- مشابه ذاتی باب برهان.....
۳۱	۵-۲- نتیجه گیری.....
۳۱	۶-۲- کیفیت تحقق حسن و قبح.....
۳۴	مبحث دوم: عقلی بودن حسن و قبح.....
۳۵	۱. عقل در لغت.....
۳۵	۲. عقل در قرآن.....
۳۶	۳. عقل در روایات.....
۳۸	۴. عقل در اصطلاح فلاسفه.....
۳۸	۵. عقل در اصطلاح اصولیان.....
۳۹	۶. عقل نظری و عقل عملی.....
۳۹	۶-۱- دیدگاه یگانگی عقل نظری و عقل عملی.....
۴۱	۶-۲- دیدگاه دوگانگی عقل نظری و عقل عملی و ادراکی بودن کارکرد آن دو.....
۴۲	۶-۳- دیدگاه دوگانگی عقل نظری و عقل عملی و محرک بودن عقل عملی.....
۴۳	گفتار سوم: دلیل عقلی.....
۴۳	مبحث اول: تعریف دلیل عقلی.....
۴۵	مبحث دوم: اقسام دلیل عقلی.....
۴۶	۱. مستقلات عقلیه.....
۴۶	۲. غیرمستقلات عقلیه.....
۴۷	مبحث سوم: جایگاه دلیل عقلی در میان سایر ادله.....
۴۷	مبحث چهارم: حجیت دلیل عقلی.....
۴۸	۱. حجیت دلیل عقلی در غیرمنصوصات.....
۵۰	۲. حجیت دلیل عقلی در منصوصات یا تعارض عقل و نقل.....
۵۰	۲-۱- عقل قطعی و نقل قطعی.....
۵۲	۲-۲- عقل ظنی و نقل ظنی.....
۵۳	۲-۳- عقل قطعی و نقل ظنی و بالعکس.....
۵۳	مبحث پنجم: چگونگی رفع تعارض میان دلیل عقلی و دلیل نقلی.....
۵۳	۱. دلیل عقلی و عموم دلیل نقلی.....
۵۴	۲. دلیل عقلی و اصل دلیل نقلی.....
۵۵	گفتار چهارم: سنخ قضایای حسن و قبح.....
۵۶	مبحث اول: قضایای اولیه.....
۵۹	مبحث دوم: قضایای مشهوره.....
۶۲	۱. دلایل محقق اصفهانی بر مشهوری بودن قضایای حسن و قبح.....
۶۵	۲. نقد و بررسی دلایل محقق اصفهانی.....

۶۸	مبحث سوم: قضایای اعتباریه.....
۶۸	۱. معانی واژه «اعتباری».....
۷۰	۲. ویژگی‌های ادراکات اعتباری.....
۷۲	۳. انواع ادراکات اعتباری.....
۷۳	۴. چگونگی پیدایش مفهوم حسن و قبح.....
۷۳	۵. اعتباری بودن حسن و قبح از دیدگاه علامه.....
۷۵	۶. نقد و بررسی دیدگاه علامه طباطبایی.....
۷۷	گفتار پنجم: دو قاعده پیرامون حسن و قبح.....
۷۷	مبحث اول: قاعده ملازمه.....
۷۷	۱. تحلیل مفهومی و کاربرد قاعده ملازمه.....
۷۸	۲. تبیین قاعده ملازمه از سوی قائلین به آن.....
۸۲	۳. مراد از واژه «عقل» و «حکم» در قاعده ملازمه.....
۸۵	۴. دلایل منکران قاعده ملازمه.....
۸۹	۵. دلایل قائلین قاعده ملازمه.....
۹۱	۶. عقل و درک ملاکات احکام (صغرای قاعده ملازمه).....
۹۲	۶-۱- انکار توانایی عقل در درک ملاکات احکام.....
۹۴	۶-۲- اثبات درک ملاکات احکام شرع توسط عقل.....
۹۴	۶-۲-۱- پذیرش ادراک ملاک حکم از سوی نافیین آن.....
۹۵	۶-۲-۲- سیره عملی فقها در ادراک ملاک احکام.....
۹۶	۶-۲-۳- لزوم ملاحظه مجموعه شریعت و اهداف کلی آن در استنباط احکام.....
۹۸	۶-۳- دو اشکال پیرامون کارایی عقل و پاسخ به آنها.....
۱۰۰	۷. تبعیت یا عدم تبعیت احکام شرع از مصالح و مفاسد واقعی.....
۱۰۱	۷-۱- دیدگاهها.....
۱۰۳	۷-۲- بررسی مسأله از منظر عقل و نقل.....
۱۰۳	۷-۲-۱- دیدگاه عقل.....
۱۰۴	۷-۲-۲- دیدگاه نقل.....
۱۰۷	۷-۳- اثبات توانایی عقل بر ادراک مصالح و مفاسد موجود در احکام.....
۱۱۰	مبحث دوم: قاعده «الواجبات الشرعیه الطاف فی الواجبات العقلیه».....
۱۱۲	فصل دوم: تاریخچه حسن و قبح.....
۱۱۲	گفتار اول: تاریخچه حسن و قبح در یونان باستان.....
۱۱۲	مبحث اول: سقراط (۴۷۰-۳۹۹ ق.م).....
۱۱۵	مبحث دوم: افلاطون (۴۳۰-۳۴۷ ق.م).....
۱۱۶	مبحث سوم: ارسطو (۳۸۴-۳۲۲ ق.م).....
۱۱۸	مبحث چهارم: سوفسطائیان.....
۱۲۰	مبحث پنجم: لذت‌گرایان.....

۱۲۱	..... لذت‌گرایی آریستیوسی
۱۲۲	..... لذت‌گرایی اپیکوری
۱۲۴	..... مبحث ششم: رواقیون
۱۲۵	..... مبحث هفتم: قراردادگرایی
۱۲۶	..... مبحث هشتم: نظریه امر الهی
۱۲۷	..... گفتار دوم: تاریخچه حسن و قبح در کلام اسلامی
۱۲۷	..... دوره اول: قبل از ظهور معتزله (زمان پیامبر(ص) و ائمه(ع))
۱۲۸	..... دوره دوم: بعد از ظهور معتزله
۱۲۸	..... ۱. تاریخچه شکل‌گیری معتزله
۱۳۰	..... ۲. مهمترین دلایل معتزله بر وجود حسن و قبح عقلی
۱۳۲	..... دوره سوم: بعد از ظهور اشاعره و جدایی شیخ اشاعره از مکتب اعتزال
۱۳۲	..... ۱. تاریخچه شکل‌گیری اشاعره
۱۳۲	..... ۲. مهمترین دلایل اشاعره بر نفی وجود حسن و قبح عقلی و پاسخ آنها
۱۳۶	..... گفتار سوم: تاریخچه حسن و قبح در اصول فقه
۱۳۶	..... دوره اول: دوره روی آوردن به عقل در استدلال‌های اصولی و فقهی
۱۳۷	..... دوره دوم: تألیف اولین کتب اصولی و توسعه مکتب اجتهادی
۱۴۱	..... دوره سوم: پذیرش عقل به عنوان یکی از منابع استنباط احکام
۱۴۳	..... دوره چهارم: طرح مبحث دلیل عقلی به صورت مستقل
۱۴۴	..... دوره پنجم: طرح مبحث حسن و قبح عقلی به صورت مستقل
۱۴۴	..... دوره ششم: گسترش مصادیق دلیل عقلی
۱۴۵	..... دوره هفتم: تقویت اخباری‌گری و تضعیف نقش عقل در استنباط احکام
۱۴۶	..... ۱. زمینه‌های پیدایش
۱۴۹	..... ۲. موارد اختلاف اخباریان با اصولیان
۱۴۹	..... ۱-۲- اجتهاد و تقلید
۱۴۹	..... ۲-۲- دانش اصول فقه
۱۵۰	..... ۳-۲- مجاری اصول عملیه
۱۵۱	..... ۴-۲- ادله احکام
۱۵۲	..... ۵-۲- دلیل عقل
۱۵۲	..... ۱-۵-۲- گفتار اخباریان پیرامون دلیل عقلی و پاسخ آن از طرف اصولیان
۱۵۷	..... ۲-۵-۲- تبیین مدعای اخباریان پیرامون حسن و قبح عقلی از سوی اصولیان
۱۵۹	..... ۳. نمونه‌هایی از آرای حاکی از جمود اخباریان
۱۶۰	..... دوره هشتم: تقویت دوباره دانش اصول فقه و جایگاه عقل به عنوان یکی از منابع استنباط احکام
۱۶۱	..... دوره نهم: تعریف دلیل عقلی برای نخستین بار در اصول فقه
۱۶۲	..... دوره دهم: انکار ملازمه میان حکم عقل و شرع از سوی صاحب فصول و برخی دیگر از اصولیان
۱۶۶	..... دوره یازدهم: انکار وجود صغری برای کبرای ملازمه

بخش دوم: آرای فقهی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی و پیامدهای حقوق بشری آن .. ۱۶۸	
فصل اول: آرای فقهی منکرین حسن و قبح عقلی در حوزه مباحث حقوق بشر .. ۱۶۹	
گفتار اول: حقوق زن .. ۱۷۲	
مبحث اول: قضاوت زنان .. ۱۷۲	
مبحث دوم: سن بلوغ دختران .. ۱۷۳	
مبحث سوم: حضانت فرزند دختر توسط مادر .. ۱۷۴	
مبحث چهارم: اذن ولیّ در نکاح دختر باکره رشیده .. ۱۷۶	
مبحث پنجم: قتل در فراش .. ۱۷۸	
مبحث ششم: قصاص یا عدم قصاص مادر در صورت قتل فرزند .. ۱۷۸	
مبحث هفتم: جایگاه زن در اتیان قسامه .. ۱۷۹	
مبحث هشتم: عیوب موجب فسخ نکاح .. ۱۸۰	
مبحث نهم: شهادت زن .. ۱۸۱	
مبحث دهم: ارث زوجه .. ۱۸۴	
مبحث یازدهم: برابری یا نابرابری زن و مرد مسلمان در قصاص .. ۱۸۶	
مبحث دوازدهم: برابری یا نابرابری زن و مرد مسلمان در دیه .. ۱۸۶	
گفتار دوم: حقوق اقلیت‌ها .. ۱۸۷	
مبحث اول: طهارت یا عدم طهارت اهل کتاب .. ۱۸۷	
مبحث دوم: برابری یا نابرابری اهل کتاب و مسلمانان در دیه .. ۱۸۹	
مبحث سوم: برابری یا نابرابری اهل کتاب و مسلمانان در قصاص .. ۱۹۰	
مبحث چهارم: حلّیت یا عدم حلّیت ذبیحه اهل کتاب .. ۱۹۱	
مبحث پنجم: ازدواج با زنان اهل کتاب .. ۱۹۳	
فصل دوم: آرای فقهی قائلین به حسن و قبح عقلی در حوزه مباحث حقوق بشر .. ۱۹۵	
گفتار اول: حقوق زن .. ۱۹۵	
مبحث اول: قضاوت زنان .. ۱۹۵	
مبحث دوم: سن بلوغ دختران .. ۲۰۰	
مبحث سوم: حضانت فرزند دختر توسط مادر .. ۲۰۲	
مبحث چهارم: اذن ولیّ در نکاح دختر باکره رشیده .. ۲۰۴	
مبحث پنجم: قتل در فراش .. ۲۰۷	
مبحث ششم: قصاص یا عدم قصاص مادر در صورت قتل فرزند .. ۲۰۹	
مبحث هفتم: جایگاه زن در اتیان قسامه .. ۲۱۱	
مبحث هشتم: عیوب موجب فسخ نکاح .. ۲۱۲	
مبحث نهم: شهادت زن .. ۲۱۵	
مبحث دهم: ارث زوجه .. ۲۲۰	
مبحث یازدهم: برابری یا نابرابری زن و مرد مسلمان در قصاص .. ۲۲۲	
مبحث دوازدهم: برابری یا نابرابری زن و مرد مسلمان در دیه .. ۲۲۵	

۲۲۹	گفتار دوم: حقوق اقلیت‌ها
۲۲۹	مبحث اول: طهارت یا عدم طهارت اهل کتاب
۲۳۳	مبحث دوم: برابری یا نابرابری اهل کتاب و مسلمانان در دیه
۲۳۸	مبحث سوم: برابری یا نابرابری اهل کتاب و مسلمانان در قصاص
۲۴۱	مبحث چهارم: حلیت یا عدم حلیت ذبیحه اهل کتاب
۲۴۹	مبحث پنجم: ازدواج با زنان اهل کتاب
۲۵۵	فصل سوم: بررسی آرای فقهی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی از منظر حقوق بشری
۲۵۵	گفتار اول: حقوق زن
۲۵۷	مبحث اول: قضاوت زنان
۲۵۹	مبحث دوم: سن بلوغ دختران
۲۶۱	مبحث سوم: حضانت فرزند دختر توسط مادر
۲۶۲	مبحث چهارم: اذن ولی در نکاح دختر باکره رشیده
۲۶۳	مبحث پنجم: قتل در فراش
۲۶۴	مبحث ششم: قصاص یا عدم قصاص مادر در صورت قتل فرزند
۲۶۵	مبحث هفتم: جایگاه زن در اتیان قسامه
۲۶۵	مبحث هشتم: عیوب موجب فسخ نکاح
۲۶۶	مبحث نهم: شهادت زن
۲۶۸	مبحث دهم: ارث زوجه
۲۷۰	مبحث یازدهم: برابری یا نابرابری زن و مرد مسلمان در قصاص
۲۷۲	مبحث دوازدهم: برابری یا نابرابری زن و مرد مسلمان در دیه
۲۷۵	گفتار دوم: حقوق اقلیت‌ها
۲۷۶	مبحث اول: طهارت یا عدم طهارت اهل کتاب
۲۷۸	مبحث دوم: برابری یا نابرابری اهل کتاب و مسلمانان در دیه
۲۷۹	مبحث سوم: برابری یا نابرابری اهل کتاب و مسلمانان در قصاص
۲۸۰	مبحث چهارم: حلیت یا عدم حلیت ذبیحه اهل کتاب
۲۸۲	مبحث پنجم: ازدواج با زنان اهل کتاب
۲۸۵	نتیجه‌گیری
۲۹۲	منابع و مأخذ
۲۹۲	منابع فارسی
۲۹۲	الف. کتب
۲۹۵	ب. مقالات
۲۹۶	ج. پایان‌نامه‌ها
۲۹۷	منابع عربی
۳۰۵	اسناد

چکیده

موضوع حسن و قبح عقلی، از دیرباز، حتی از دوران یونان باستان ذهن بسیاری را به خود مشغول ساخته است. آنچه در پایان‌نامه حاضر مورد بحث و بررسی قرار گرفته، کنکاش موضوع فوق در آثار اصولیان شیعه و تأثیری که در احکام فقهی از خود بر جای می‌گذارد، می‌باشد. سؤال اصلی‌ای که در تحقیق پیش رو مطرح شده، آن است که آیا می‌توان از موضوع حسن و قبح عقلی که در آثار اصولیان شیعه مطرح شده، در جهت اثبات گزاره‌های حقوق بشری استفاده نمود؟ به عبارت دیگر، آیا می‌توان از احکام قطعی عقل (که به عنوان سومین یا چهارمین منبع استنباط احکام معرفی شده است)، در فقه استفاده نمود و از این مسیر به احکامی دست یافت که هر چه بیشتر با موازین و اسناد حقوق بشری در تطابق باشند؟

به منظور پاسخ به این سؤال مهم، پس از طرح بخش اول که به تحلیل مفهومی و تاریخچه حسن و قبح اختصاص یافته، در بخش دوم و در طی سه فصل، سعی شده مباحثی از حقوق زن و حقوق اقلیت‌ها مطرح شده و دیدگاه هر یک از منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی و اسناد و موازین حقوق بشری نسبت به هر یک از این مباحث بیان شود تا از این طریق، نسبت به وجود یا عدم وجود تفاوت میان نتایجی که هر یک از این سه گروه به آنها دست یافته‌اند، پی برده شود. هر چند، بایستی گفت متأسفانه میان دیدگاه هر یک از منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی، در مواجهه با مباحث فوق، تفاوتی اگر وجود داشته، ناچیز می‌باشد و از سوی دیگر، میان دیدگاه این دو گروه یعنی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی از یک سو و اسناد و موازین حقوق بشری از سوی دیگر، نسبت به هر یک از مباحث فوق، فاصله بسیاری مشاهده می‌گردد که بی‌شک یکی از دلایل آن، عدم اعتنا یا کم‌اعتنایی نسبت به استنباطات قطعی عقلیه می‌باشد.

با این توصیف، روشن می‌شود که هر چند در مرحله تئوری و نظریه‌پردازی، موضوع حسن و قبح عقلی (بنابر آنچه در فصل دوم از بخش اول آمده)، از پتانسیل بالایی برخوردار می‌باشد، اما در عمل و کاربرد، استفاده چندانی از آن صورت نگرفته، بلکه اکثر قریب به اتفاق احکام، از نصوص شرعی استخراج گردیده است.

کلید واژه‌ها: حسن و قبح، حسن و قبح عقلی، معتزله، اشاعره، اصولیان، اخباریان، اهل

حدیث، اصحاب رأی، حقوق زن، حقوق اقلیت‌ها.

مقدمه

تبیین موضوع

دوران رنسانس در مغرب زمین که با تحول روش اندیشیدن و پژوهش همراه بود، افق‌های تازه‌ای را برای تفکر درباره انسان گشود و با نگرش جدید به انسان، جنبه‌های محسوس و مشهود حیات بشر را بر دیگر جنبه‌ها تقدم بخشید و اندیشمندان جهان غرب را به سوی قوانین بشری برای اداره حیات جمعی سوق داد؛ سرانجام در این جهت نهضتی شکل گرفت. مرحوم شهید مطهری در این باره عقیده دارد: «در دنیای غرب، از قرن هفدهم به بعد، پایه‌های نهضت‌های علمی و فلسفی، نهضتی در زمینه مسائل اجتماعی و به نام «حقوق بشر» صورت گرفت. نویسندگان و متفکران قرن هفدهم و هجدهم افکار خویش را درباره حقوق طبیعی و فطری و غیرقابل سلب بشر با پشتکار قابل تحسینی در میان مردم پخش کردند. ژان ژاک روسو و ولتر و منتسکیو از این گروه نویسندگان و متفکران‌اند. این گروه حق عظیمی بر جامعه بشریت دارند. شاید بتوان ادعا کرد که حق اینها بر جامعه بشریت از حق مکتشفان و مخترعان بزرگ کمتر نیست».^۱

به‌طور طبیعی حقوق بشر به عنوان محصول مدرنیته، از مؤلفه‌ها و مبانی آن، برخوردار می‌باشد. به عبارت دیگر، از آنجا که یکی از تفاوت‌های عصر مدرنیته با دوره کلاسیک، پیروزی خرد انسانی بر باورهای سنتی، رشد اندیشه علمی و خردباوری می‌باشد، تفاوت مذکور در حقوق بشر نیز تأثیر گذارده است به طوری که می‌توان گفت مفهوم امروزین حقوق بشر، مبنایی عموماً عقلانی دارد^۲ و عقل جایگاهی رفیع در حقوق بشر امروز دارا می‌باشد.

از سوی دیگر، در علم اصول فقه نیز از سالیان پیش، عقل به عنوان یکی از چهار منبع استنباط احکام، دانسته شده است. هر چند تعداد اصولیانی که به بحث پیرامون منابع مذکور و حجیت آنها پرداخته‌اند، اندک می‌باشد و حتی تعدادی از بزرگان این فن همانند صاحب معالم، شیخ انصاری، آخوند خراسانی، مرحوم خوئی و...، دلیل عقلی را در زمره دلایل احکام بیان

۱. مرتضی مطهری، *نظام حقوق زن در اسلام*، تهران، انتشارات صدرا، چاپ سی و چهارم، ۱۳۸۲، ص ۱۲.

۲. سیدمحمد قاری سیدفاطمی، «فقه شیعه و حقوق بشر جهان شمول؛ ضرورت اصلاح اجتهاد: زمینه‌گرایی اخلاقی در مقابل متن‌گرایی پوزیتیویستی»، *مبانی نظری حقوق بشر (مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی حقوق بشر)*، قم، انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۴۵۲.

نکرده و بحث مستقلی را به آن اختصاص نداده‌اند و صرفاً در میان مباحث خود، اشاره‌ای گذرا داشته و گاه مثال‌هایی را ذکر کرده‌اند. اما در مقابل، گروهی دیگر^۱ به صورت نسبتاً مفصل از آن بحث کرده و پیرامون آن سخن گفته‌اند.

اما بهرحال، «شایسته بود که عالمان اصول فقه، بحث می‌کردند که عقل چیست؟ عقلی که دلیل اثباتی دین است، کدام عقل است؟ انواع عقل کدام است؟ قواعد عقلی جزء ادله دین چیست؟ موارد فتوای عقل کدام است؟ مواردی که عقل، پیک خوبی است یا مواردی که مستمع خوبی است، کدام است؟ اگر عقل می‌فهمد، فهمیدن عقل چگونه است؟ ولی آنان به این بحث پرداختند که مفهوم موافق و مفهوم مخالف چیست و نیز آن را به لحن الخطاب و دلیل تقسیم کردند که همگی به دلیل لفظی برمی‌گردد. اینها استماع و فهم عقل از یک دلیل لفظی است و این صدای شرع و نقل است که از زبان عقل فهمیده می‌شود؛ حال آن‌که عقل، در صورتی دلیل اثباتی دین است که طبق برهان ویژه، حکم خدا را کشف کند»^۲

اهمیت نقش عقل در استنباط احکام آنجا مشخص می‌شود که به گفته برخی از محققین، عقل یکی از دو منبع مستقل استنباط احکام شرع می‌باشد؛ چرا که اجماع کاشف از دخول یا رأی معصوم (ع) است و به همین دلیل، منبع استنباطی مستقلی در قبال سنت نخواهد بود، بلکه زیر مجموعه آن قرار گرفته و در طول آن می‌باشد نه در عرض آن؛ نظیر بنای عقلا و سیره آنان یا سیره متشرعه و نظایر آن، که همگی با تفاوت‌های مختصر جزء سنت محسوب می‌گردند؛ زیرا بدون امضای معصومین (ع) معتبر نخواهد بود و با امضای آنان، گرچه اعتبار می‌یابند لیکن، در قلمرو سنت قرار می‌گیرند نه خارج از آن. و چون نقطه اشتراک قرآن و سنت، یک چیز است و آن، نقل معصوم می‌باشد، بنابراین، می‌توان گفت منابع استنباط احکام، یا نقل است (که شامل قرآن و سنت است) و یا عقل است.^۳

با توجه به آنچه گفته شد روشن می‌شود که نقش عقل در هر دو حوزه حقوق بشر و اصول فقه، برجسته و پراهمیت می‌باشد چرا که بنیاد یکی بر عقل و دستاوردهای آن نهاده شده و در دیگری، یکی از موضوعات مورد بررسی، عقل می‌باشد و به نظر می‌رسد اگر بتوان از ثمرات اثبات کارایی عقل در علم فقه استفاده نمود، ارتباطی محکم‌تر و عمیق‌تر میان اصول فقه و حقوق بشر

۱. ر.ک: محمدرضا مظفر، *اصول الفقه*، ج ۱، قم، انتشارات دارالعلم، چاپ دوم، ۱۳۸۱، صص ۲۸۵-۴۶۳؛ همان، ج ۲، انتشارات دارالعلم، چاپ دوم، ۱۳۸۱، صص ۱۳۸-۱۴۹.

۲. عبدالله جوادی آملی، *دین شناسی*، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، ص ۱۵۵.

۳. عبدالله جوادی آملی، *فلسفه حقوق بشر*، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ چهارم، ۱۳۸۳، صص ۳۹-۴۰.

می‌توان تصور نمود؛ چرا که هر چه نقش عقل در بین ادله احکام پررنگ‌تر از قبل شود، کارایی آن بیشتر شده و می‌توان به رفع معضلات برخاسته از احکام سنتی فقه، امیدوارتر بود. آنچه در این مجموعه می‌آید بررسی یک جنبه و بُعد از نقشی که عقل می‌تواند در فقه و استنباط احکام ایفا کند، می‌باشد. جنبه مذکور، نقش استقلالی و بدون وابستگی عقل به شرع و نقل، در استنباط احکام می‌باشد. نقش مذکور توسط اصولیان در مبحثی که «مستقلات عقلیه» نامیده شده و بظاهر تنها یک مصداق دارد که «حسن و قبح عقلی» گفته می‌شود، مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است. بنابراین، آنچه در ادامه می‌آید، بررسی نقش استقلالی عقل در فقه و در اثبات احکامی است که به نظر می‌رسد از همگونی بیشتری با حقوق بشر برخوردار می‌باشند.

سؤال تحقیق

سؤال بسیار مهمی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که آیا می‌توان دامنه و حوزه حسن و قبح عقلی را با توجه به بحث‌های اصولیان پیرامون آن، به گونه‌ای وسیع تصویر نمود که شامل گزاره‌ها و مصادیق فراوانی از حقوق بشر شود و از این طریق به همگرایی بیشتر دین اسلام و حقوق بشر کمک نمود؟

فرضیه تحقیق

به نظر می‌رسد بتوان با توجه به بحث‌های اصولیون پیرامون دلیل عقل که در ذیل آن، سخن از حسن و قبح عقلی و دامنه آن گفته شده است، گزاره‌های بیشتری از حقوق بشر را مورد تأیید دین دانست. البته با توجه به آن‌که از دیدگاه اصولیان، عقل به عنوان یکی از منابع استنباط احکام در مرتبه سوم یا چهارم قرار دارد بایستی انتظاری متناسب با جایگاهش از آن داشت.

پیشینه تحقیق

مسأله حسن و قبح عقلی از سابقه‌ای طولانی در مباحث علمی برخوردار می‌باشد. همچنان‌که گفته شد، ریشه و خاستگاه اولیه این بحث در علم کلام می‌باشد و به همین دلیل، اغلب تألیفات پیرامون این موضوع، در علم کلام صورت گرفته است. از میان این تألیفات آنچه به صورت کتاب منتشر شده است می‌توان به کتاب حسن و قبح عقلی یا پایه‌های اخلاق جاودان^۱ اشاره نمود. این کتاب از آنجا که در حوزه کلام نگاشته شده، به

۱. جعفر سبحانی، حسن و قبح عقلی یا پایه‌های اخلاق جاودان، قم، مؤسسه امام صادق(ع)، چاپ اول، ۱۳۸۲.

ارائه بحث های کلامی قاعده حسن و قبح عقلی پرداخته و به همین دلیل آثار و پیامدهای آن را در علوم دیگر از جمله اصول فقه، فقه و همچنین حقوق بشر مورد توجه قرار نداده است. همچنین، در مواردی بسیار اندک، به نظرات اصولیانی مانند مرحوم مظفر و محقق اصفهانی پیرامون این مسأله اشاره نموده است.

کتاب دیگر، فلسفه حقوق بشر تألیف عبدالله جوادی آملی^۱ می باشد که به بحث و بررسی پیرامون مباحث مختلف حقوق بشر از جمله حق و مسائل مربوط به آن، منابع و مبانی حقوق بشر، مطالعه تطبیقی حقوق بشر و... پرداخته است. نویسنده ضمن بیان برخی نظرات موافقین و مخالفین حسن و قبح عقلی، به بحث تلازم بین حکم عقل و شرع نیز پرداخته است. اما، علاوه بر آن که مصادیق احکام استقلالی عقل را در حوزه فقه ذکر نموده، اشاره ای به پیامدهای حقوق بشری این قاعده نیز ننموده است و به عبارت دیگر، ارتباطی بین این قاعده و حقوق بشر برقرار نساخته است. از سوی دیگر، از آن جا که مسأله حسن و قبح عقلی مسأله ای کلامی می باشد، به نظر می رسد به همین دلیل نویسنده ضرورتی در اشاره به نظرات اصولیان پیرامون این مسأله ندیده و از ذکر آنها صرف نظر نموده است.

از میان مجلات و مقاله ها می توان به مقالات متعددی که در مجله تخصصی کلام اسلامی منتشر شده، اشاره نمود. عناوین برخی از این مقالات عبارتند از: دلایل عقلی طرفداران حسن و قبح عقلی^۲، سنخ قضایای حسن و قبح در دیدگاه محققان اسلامی^(۱)^۳، حسن و قبح عقلی نوشته حسام الدین خلعتبری^(۱)^۴.

آنچه پیرامون مقالات این مجله می توان گفت آن است که مقالات مجله مزبور نیز، از آنجا که با دیدگاهی کلامی نوشته شده، به بحث های اصولی قاعده حسن و قبح عقلی از جمله ملازمه و مصادیق فقهی احکام عقل در بحث مستقلات عقلیه نپرداخته است. همچنین، به ثمرات این بحث در فقه و حقوق بشر نیز اشاره ای ننموده است.

از میان پایان نامه ها نیز برخی به موضوع حسن و قبح عقلی پرداخته اند اما به دلیل اینکه همگی در رشته فلسفه و کلام اسلامی تدوین شده، یا به طور کلی، به نظرات اصولیان پیرامون این

---

۱. عبدالله جوادی آملی، پیشین.

۲. علی ربانی گلپایگانی، «دلایل عقلی طرفداران حسن و قبح عقلی»، کلام اسلامی، ش ۶، تابستان ۱۳۷۲، صص ۵۶-۴۹.

۳. مهدی علی پور، «سنخ قضایای حسن و قبح در دیدگاه محققان اسلامی^(۱)»، کلام اسلامی، ش ۲۶، تابستان ۱۳۷۳، صص ۱۱۱-۱۰۵.

۴. حسام الدین خلعتبری، «حسن و قبح عقلی^(۱)»، کلام اسلامی، ش ۵۹، پاییز ۱۳۸۵، صص ۱۳۹-۱۲۶.

مسأله توجهی نکرده و صرفاً به بحث و بررسی پیرامون آثار علمای علم کلام در مورد این مبحث پرداخته اند و یا آنکه اگر اشاره ای به نظرات اصولیان داشته اند، بحثی جامع و مانع از نظرات آنها ارائه نداده و علاوه بر آن، در مقام بررسی پیامدهای نظرات علمای علم اصول فقه در حقوق بشر بر نیامده اند.

از این میان می توان به پایان نامه حسن و قبح عقلی^۱ اشاره نمود که بحث را از دیدگاهی کلامی دنبال نموده و به بیان مطالبی که پیرامون این مسأله در علم کلام و از سوی علمای آن مطرح می شود، پرداخته است. پایان نامه مذکور در ۱۰ فصل تنظیم شده که عناوین برخی از فصول آن عبارت است از: تاریخچه اجمالی بحث حسن و قبح عقلی، عنوان ذاتی و عقلی در حسن و قبح، بررسی ملاک های حسن و قبح عقلی و... .

مورد دیگر پایان نامه ای با عنوان حسن و قبح عقلی از نظر امام محمد غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی می باشد.^۲ این پایان نامه نیز آنچنان که از عنوان آن مشخص است به بیان نظرات دو تن از علمای علم کلام که یکی اشعری و دیگری از امامیه می باشد پرداخته است و پیرامون نظرات اصولیان شیعه و آثار و پیامدهای فقهی و حقوق بشری در این مسأله سخنی مطرح نشده است. پایان نامه مذکور در ۹ فصل تنظیم شده که عناوین برخی از فصول آن عبارت است از: حکمت نظری و عملی، پژوهشی در مفاهیم حسن و قبح، کیفیت وجودی ارزش ها و... .

پایان نامه دیگر حسن و قبح عقلی از منظر محقق طوسی و شهید صدر می باشد.^۳ این پایان نامه چنان که از عنوان آن پیداست، به بیان نظرات یکی از علمای علم کلام و یکی از علمای علم اصول پرداخته است؛ اما از آنجا که پایان نامه فوق مربوط به رشته فلسفه و کلام اسلامی می باشد مباحث مطرح شده در آن با این نگاه نوشته شده است و به همین دلیل، به موضوعات مهم اصولی که با این مسأله ارتباط دارند همانند بحث ملازمه اشاره ای سطحی و گذرا شده است. و علاوه بر آن، به ثمرات فقهی یا حقوق بشری حسن و قبح عقلی نیز اشاره ای نشده است. پایان نامه مزبور، در ۱۱ فصل تنظیم شده که عناوین برخی از فصول آن عبارت است از: تاریخچه حسن و قبح، معانی و ملاک های حسن و قبح، حسن و قبح ذاتی و... .

---

۱. محمدجواد حیدری خراسانی، حسن و قبح عقلی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد دانشکده فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، سال تحصیلی ۷۰-۷۱.

۲. سهام مخلص، حسن و قبح از نظر امام محمد غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد دانشکده فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، سال تحصیلی ۷۸-۷۹.

۳. فاطمه خوش قلب، حسن و قبح عقلی از منظر محقق طوسی و شهید صدر، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد دانشکده فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه باقرالعلوم(ع)، سال تحصیلی ۸۵-۸۶.

در پایان باید اشاره کرد علی رغم آن که برخی اصولیان شیعه پیرامون این موضوع در کتب خود به بحث و بررسی پرداخته‌اند، تا به حال اثری که حسن و قبح عقلی را از دیدگاه اصولیان شیعه مطرح ساخته و پیرامون آن به بحث و بررسی پرداخته باشد و یا بالاتر از آن به پیامدهای فقهی یا حقوق بشری این مسأله پرداخته باشد، تألیف نشده است.

سازماندهی تحقیق

پایان‌نامه حاضر، از یک مقدمه، دو بخش و یک نتیجه‌گیری ترکیب یافته است. مقدمه دارای پنج عنوان می‌باشد که در اولین عنوان به «تبیین موضوع» مورد بحث در پایان‌نامه پیش رو پرداخته شده است. در عنوان دوم، «سؤال تحقیق» و در عنوان سوم، پاسخ به سؤال مذکور در قالب «فرضیه تحقیق» آورده شده است. در چهارمین عنوان، «پیشینه تحقیق» مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. و در عنوان پایانی نیز، که عنوان حاضر می‌باشد، «سازماندهی تحقیق» بیان شده است.

پس از مقدمه، بدنه اصلی پایان‌نامه که شامل دو بخش می‌باشد، مورد پردازش قرار گرفته است. بخش اول با عنوان «تحلیل مفهومی و سیر تحول تاریخی حسن و قبح عقلی»، خود، به دو فصل تقسیم شده است. فصل اول به موضوع «تحلیل مفهومی حسن و قبح عقلی» اختصاص یافته است. در این فصل، که به طور طبیعی و منطقی بایستی به عنوان اولین فصل پایان‌نامه منظور گردد، به بحث و بررسی پیرامون معنانشناسی حسن و قبح پرداخته شده است که با توجه به میان رشته‌ای بودن موضوع پایان‌نامه حاضر، لزوم وجود چنین فصلی در این پایان‌نامه گریزناپذیر می‌نماید.

فصل دوم از بخش اول نیز، به «تاریخچه حسن و قبح» اختصاص یافته است. از آنجا که موضوع حسن و قبح عقلی دارای پیشینه تاریخی گسترده‌ای می‌باشد، وجود فصل مذکور نیز، همانند فصل اول گریزناپذیر می‌نماید. همچنین، از آنجا که فصل اول به طور طبیعی به معنانشناسی حسن و قبح اختصاص یافته بود، فصل حاضر نیز از آنجا که به گونه‌ای، بحثی مقدمی و پیشینی محسوب می‌شود، بایستی قبل از ورود در مباحث اصلی پایان‌نامه مطرح گردد. با این توصیف، فصل حاضر از سه گفتار تشکیل یافته است که در گفتار اول به تاریخچه حسن و قبح در برهه‌ای خاص از زمان یعنی یونان باستان پرداخته شده و در دو گفتار بعد به تاریخچه موضوع مذکور در دو علم دوران اسلامی یعنی کلام اسلامی و اصول فقه پرداخته شده است.

از آنجا که مباحث مقدماتی پیرامون حسن و قبح عقلی در بخش پیشین ارائه شد، به طور طبیعی و منطقی، بخش دوم پایان‌نامه حاضر که در بردارنده اصلی‌ترین و مهم‌ترین مباحث پایان‌نامه پیش رو می‌باشد، به «آرای فقهی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی و پیامدهای حقوق بشری آن» اختصاص داده شده است. بخش مذکور، از سه فصل تشکیل یافته که در فصل

اول آن، با عنوان «آرای فقهی منکرین حسن و قبح عقلی در حوزه مباحث حقوق بشر»، پیرامون ۱۲ موضوع از موضوعات مورد بحث در حوزه حقوق زن و ۵ موضوع از موضوعات مورد گفتگو در حوزه حقوق اقلیت‌ها، به بحث و بررسی پرداخته شده است. در هر یک از ۱۷ مبحث مذکور، سعی شده نظرات سه گروه از منکرین حسن و قبح عقلی یعنی اهل حدیث شیعه (اخباریان قدیم)، اخباریان شیعه و سه مذهب فقهی اهل سنت (اهل حدیث) بیان شود.

فصل دوم نیز، به بحث و بررسی پیرامون موضوعات فوق پرداخته شده است. با این تفاوت که در این فصل، موضوعات مذکور از دیدگاه قائلین به حسن و قبح عقلی یعنی اصولیان و فقیهان شیعه و یکی از مذاهب فقهی اهل سنت (مذهب حنفیه)، مورد کنکاش قرار گرفته است.

از آنجا که در هر یک از دو فصل مذکور به مطالب و مباحث مشابهی از جهت عنوان، پرداخته شده است، دلیل الزام‌آور برای تقدیم یکی از دو فصل بر دیگری به نظر نمی‌رسد بجز آن‌که حجم کمتر مطالب ارائه شده در فصل اول و دأب و شیوه نویسندگان در تقدیم مطالب و مباحثی که مورد پذیرش ایشان نمی‌باشد، می‌تواند به عنوان مرجحی در تقدیم مطالب فصل اول محسوب گردد.

نکته دیگری که تذکر آن در اینجا سودمند می‌باشد، آن است که هر چند مباحث دیگری از قبیل برده‌داری در اسلام، ازدواج زن مسلمان با مردی از اهل کتاب، ارث غیر مسلمان از مسلمان، تزویج کودکان و... قابلیت طرح و بررسی در این مجموعه را داشته‌اند، اما از آنجا که پرداختن به مباحث فوق، نیاز به فرصتی بیشتر داشته و از سوی دیگر، نگارنده بنایی بر احصای تمام موارد نداشته است، موضوعات مذکور مورد طرح و بررسی قرار نگرفته‌اند.

آخرین و سومین فصل از بخش دوم به «بررسی آرای فقهی منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی از منظر حقوق بشری» اختصاص یافته است. در این فصل، هر یک از مباحث ۱۷ گانه مطرح شده در دو فصل پیشین، با حقوق بنیادین بشر و اسناد حقوق بشری تطبیق داده شده است تا از این طریق، به تطابق یا عدم تطابق نظرات ارائه شده از سوی هر یک از منکرین و قائلین به حسن و قبح عقلی با حقوق و اسناد مذکور، پی برده شود.

هر چند، هدف مذکور با مطرح نمودن مطالب این فصل در انتهای هر یک از مباحث ۱۷ گانه در دو فصل پیشین نیز، تأمین می‌شد، اما از آنجا که مباحث فوق در دو فصل ارائه شده بود، بایستی تطبیق میان این مباحث و اسناد حقوق بشری در هر دو فصل، به یکسان، تکرار می‌شد که برای جلوگیری از تکرار مذکور، تطبیق مباحث فوق با حقوق بنیادین بشر و اسناد حقوق بشری در فصلی جدای از دو فصل پیشین ارائه شد تا همانطور که گفته شد از تکرار مذکور جلوگیری به عمل آید و هم آن‌که تطبیق مورد اشاره، چشم‌گیرتر بوده، از این طریق، أوقع فی النفوس باشد.